

نقش وقف در توسعه نهادهای بیمارستانی و آموزش پزشکی

در امپراتوری عثمانی و ایران قرن ۱۹

نویسندگان:

فضیه گونرگون

شریفا اتکر

هرمز ابراهیم نژاد

مترجمان:

دکتر ایرج نبی پور

اسماعیل نبی پور

بنیاد ایران‌شناسی
شعبه پوشاک

دانشگاه علوم پزشکی
و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر
مرکز تحقیقات طب اورژانس و طب جراحی قلب

بنیاد رشد و اندیشه سازدگی
استان بوشهر

به نام خداوند جان و خرد

عنوان و نام پدیدآور	نقش وقف در توسعه نهادهای بیمارستانی و آموزش پزشکی در امپراتوری عثمانی و ایران قرن ۱۹/لویراستار[هرمز ابراهیم نژاد : مترجمان ایرج نبی پور ، اسماعیل نبی پور]
مشخصات نشر	بوشهر: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری	۱۱۲ ص.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۵۰۳۲-۵۷-۴
وضعیت فهرست نویسی	فیا
یادداشت	عنوان اصلی: The development of modern medicine in non-western countries : historical perspectives, 2009.
موضوع	پزشکی — آسیا — تاریخ
موضوع	پزشکی سنتی — تاریخ
شناسه افزوده	ابراهیم نژاد، هرمز، ویراستار
شناسه افزوده	نبی پور، ایرج، ۱۳۴۲ - مترجم
شناسه افزوده	نبی پور، اسماعیل، ۱۳۱۳ - مترجم
شناسه افزوده	دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی استان بوشهر
رده بندی کنگره	۵۸۱/۷۱۳۹۴ : R
رده بندی دیویی	۶۱۰/۹۳۸ :
شماره کتابشناسی ملی	۴۰۲۹۳۴۰ :

نقش وقف در توسعه نهادهای بیمارستانی و آموزش پزشکی

در امپراتوری عثمانی و ایران قرن ۱۹

نویسندگان: فاضل گونرگون، شریف اکر و هرمز ابراهیم نژاد

مترجم: دکتر ایرج نبی پور، اسماعیل نبی پور

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۴

ویراستار: فرید قاسملو

صفحه آرا: دارا جوکار

ناشر: انتشارات دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر

چاپ: نزهت

شابک:

شمارگان: ۱۰۰۰ جلد

بناد ایرانشاسی
شعبه بوشهر

دانشگاه علوم پزشکی
و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر
مرکز تحقیقات طب گرمسیری و طب کوارس

بناد رشد و ترقی
استان بوشهر

بوشهر، خیابان معلم، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر

فهرست مطالب

دیباجه: نقش وقف در توسعه بیمارستان‌های تمدن اسلامی.....	۱
مصر.....	۲
۱/ بیمارستان عتیق.....	۲
۲/ بیمارستان صلاح الدین ایوبی.....	۳
۳/ بیمارستان بزرگ منصوری یا دارالشفاء یا بیمارستان قلاوون.....	۴
عراق.....	۶
۱/ بیمارستان عضدی.....	۶
۲/ بیمارستان واسط.....	۷
شام.....	۸
۱/ بیمارستان بزرگ نوری.....	۸
۲/ بیمارستان نوری یا بیمارستان عتیق در حلب.....	۹
ایران.....	۹
۱/ بیمارستان ری.....	۹
۲/ بیمارستان نیشابور.....	۱۰
۳/ بیمارستان زرنده.....	۱۱
بیمارستان مراکش.....	۱۱
اندلس.....	۱۳
بیمارستان غرناطه (گرانادا).....	۱۳

فصل اول: وقف و ظهور بیمارستان‌های خیریه‌ای نوین در امپراتوری عثمانی:

مورد بیمارستان زینب - کامل در استانبول..... ۱۹

۱) دارالشفاءها: بیمارستان‌های سلجوقی آناتولی و عثمانی..... ۲۴

۲) استانبول - سازمان‌های سلامت جدید و قدیم در قرن نوزده..... ۳۲

بیمارستان نظامی مالتپ: در خدمت ارتش جدید محمود دوم..... ۳۲

آخرین بیمارستان وقفی مسلمین: بزم عالم غرباء مسلمین..... ۳۴

تکامل نهاد سنتی سلامت: دارالشفاء توپ تاشی..... ۴۰

از صومعه به بیمارستان: بیمارستان ارتدکس یونانی "بالیکلی"..... ۴۲

۳) بیمارستان خیریه زینب خانم و کامل پاشا..... ۴۴

وقفیه (وقف‌نامه) بیمارستان زینب کامل..... ۴۹

اموال و عایدی اهدا شده به بیمارستان..... ۵۰

نتیجه..... ۵۴

منابع..... ۶۰

فصل دوم: وقف، دولت و آموزش پزشکی در ایران در قرن نوزدهم..... ۷۷

دین و مدارس (کالج‌های اسلامی)..... ۸۱

آموزش سنتی و پزشکی..... ۸۴

آموزش مدرن..... ۸۷

آموزش مدرن و نظارت دولت..... ۹۷

منابع مالی و برنامه آموزشی..... ۱۰۰

نتیجه گیری..... ۱۰۶

منابع..... ۱۰۹

دییاجه

نقش وقف در توسعه بیمارستان‌های تمدن اسلامی

در سرزمین‌های اسلامی، خلیفگان، سلاطین، شاهان، فرمانروایان و نیکوکاران به عنوان صدقه، یا به سبب ثواب اخروی و خدمت به انسانیت و جاودان کردن نام خود، به ساخت بیمارستان مبادرت می‌کردند. یکی از بزرگترین و بلند پایه‌ترین مشاغل که معمولاً بر عهده لشکریان (اصحاب السیوف) بود، سرپرستی بیمارستان بوده که معمولاً جزء کارهای دیوانی محسوب می‌شد که نائب (نائب السلطنه) آن را به عهده داشت و کارها را به کاتبان و دیوانیانی که خود بر می‌گزید تفویض می‌کرد.^۱ از این رو، می‌بینیم که در مراکز اسلامی، از سمرقند تا فاس و از آنجا تا غرناطه، آکنده از بیمارستان‌ها مؤسسات خیریه درمانی می‌شوند که بر آن‌ها

^۱ عیسی بک، احمد، تاریخ بیمارستان‌ها در اسلام، ترجمه نورالله کسان، مؤسسه توسعه دانش و پژوهش ایران، ۱۳۷۱. ص ۳۳.

موقوفاتی با درآمدهای بسیار سنگین نهاده بودند تا جایی که بیشتر روستاها و کشتزارها و املاک شام وقف امور خیریه، در بخش درمان و بیمارستانی شده بود. در هر صورت، انگیزه روحانی ساخت بیمارستان‌ها و موقوفات آن‌ها چنان گستردگی پیدا می‌کند که بزرگترین بیمارستان‌های تاریخ بشریت، در تمدن اسلامی شکل می‌گیرند. چنانچه بیمارستان بزرگ تونس با چهار هزار بیمار بستری، حیرت هر تاریخ‌نگار علوم پزشکی را به خود جلب نموده است.^۱

بی‌شک ساخت چنین بیمارستان‌هایی با این ابعاد فیزیکی و بعد خدماتی به جز در پناه موقوفات مربوطه امکان پذیر نبوده است. برای آشنایی با چگونگی وقف و سازمان موقوفات بیمارستان‌های اسلامی به چند مثال که بیانگر این حقیقت است، بسنده می‌کنیم:

مصر

۱/ بیمارستان عتیق

معروف به بیمارستان اعلی، از ساخته‌های طولون در سال ۸۷۲ق/۱۲۵۹م و یا سال ۲۶۱ق بوده است. میزان مخارج بیمارستان و مستقلات آن ۶۰ هزار دینار بوده است. وی بازار بردگان، املاک بسیار در کوه معروف به تنور فرعون و نیز چشمه آب و مسجدی را به بیمارستان وقف کرد. او خود هر روز جمعه، سواره به بیمارستان می‌رفت و به انبارهای

^۱Arafa H: Hospitals in Islamic History.2000 (www.islamonline.net).

بیمارستان و موجودی آن رسیدگی می‌کرد و از احوال بیماران و معلولین و دیوانگان محبوس می‌پرسید.

مؤلف السفیزه الطولونیه آورده: احمد بن طولون بیمارستان را در سال ۲۶۱ق ساخت و پیش از این در مصر بیمارستانی وجود نداشت و چون از کارنیا فارغ شد، دارالدیون و خانه‌های آن را در اساکفه و قیصاریه و نیز سوق الرقیق را بر آن وقف و شرط کرد در بیمارستان سپاهی و برده درمان نشوند. او دو حمام برای بیمارستان ساخت، یکی مردانه و دیگری زنانه که هر دو را با املاک دیگر به آن وقف کرد و مقرر داشت که چون بیمار را به بیمارستان آرند، جامه‌ای دیگر به او بپوشانند و زیر پایش فرش گسترند و غذا و داروها و خوردنی‌های مناسب به او دهند و پزشکان موجبات آرامش او را فراهم کنند تا بهبودی یابد تا آنگاه که بتواند جوجه و گرده نانی بخورد به او اجازه بازگشت دهند و سپرده و جامه‌هایش را به او باز گردانند.^۱

۲/ بیمارستان صلاح‌الدین ایوبی

این بیمارستان در زمان حکمرانی سلطان صلاح‌الدین یوسف بن ایوب بر مصر و تصرف کاخ فاطمیان، برای بیماران و بینوایان ساخته شد. وی همچنین فرمانی خاص صادر کرد که ماهانه دویست انبار

^۱ عیسی بک، ۱۳۷۱، ص ۶۲، ۵۹.

با درآمد اراضی دیوانی در ناحیه فیوم به آن اختصاص یابد.^۱

ابوالحسن محمد بن جبیر، جهانگرد اندلسی، هنگام دیدار از شهر قاهره در سال ۵۷۸ق (۱۱۸۲م) به روزگار صلاح الدین ایوبی چنین گفته است: "از جمله جاهایی که دیدیم و از کارهای افتخار آفرین این سلطان، بیمارستان شهر قاهره است که درخوبی و فراوانی از جمله کاخ‌های دل‌انگیز به شمار می‌رود. او این کار پسندیده را برای پاداش اخروی و نزدیکی به خدا انجام داد و سرپرستی از آگاهان را به آن گمارد که گنجینه‌های داروها در اختیاروی بود و امکان استعمال شربت‌ها و نگهداری انواع مختلف آن را به او داد، و در آنجا مقصوره‌ها (اتاقک‌ها) ساخت که تخت‌ها برای استفاده بیماران در آن نهادند تا با بالاپوش‌های کامل در آن بخوابند ..."

۳/ بیمارستان بزرگ منصوری یا دارالشفاء یا بیمارستان قلاوون

چون دولت‌های سرزمین‌های اسلامی نگران وضعیت بهداشتی جامعه مسلمانان بودند، سازمان بیمارستانی و درمانی ارزش به سزایی یافت و دولت از تأسیس بیمارستان‌ها و مراکز درمانگاهی همواره پشتیبانی می‌کرد. از این رو، سلطان الملك المنصور قلاوون برای بنای بیمارستان بزرگ المنصوری قاهره از هیچ تلاشی دریغ نکرد. او برای برپایی این

^۱ همان، ص ۶۷-۶۵.

بیمارستان، دژی را که امکان اقامت شاهزاده‌ای بود ویران نمود و از سنگ‌ها و ستون‌های مرمر آن این بیمارستان بزرگ را بنا نمود. او تمامی هنرمندان و معماران قاهره و مصر را برای برپایی این بیمارستان فراخواند و خود او نیز روزانه به این ساختمان سرکشی می‌کرد و در کار ساخت آن با دست‌های خود در کنار کارگران دیگر به کار مشغول می‌شد، شاهکار هنری این ساختمان و سیستم شگفت انگیز مدیریت آن، آن را برای همیشه در قلب بیمارستان‌ها جاودان نموده است. به بیمارانی که بهبودی خود را به دست آورده بودند در هنگام ترک از این بیمارستان، پنج سکه طلا برای گذراندن زندگی‌شان تا به دست آوردن مجدد توان جسمی آن‌ها داده می‌شد.^{۲۶}

گاه از محل موقوفات، مصریان و رامس‌گران را هر روز به بیمارستان می‌آوردند تا با آواز و نواختن موسیقی، بیماران را آرامش دهند و از درد انتظار و طولانی شدن زمان بستری آنان بکاهند.

ملک المنصور از املاک سرزمین مصر، القیاس، زمین‌ها، دکان‌ها، حمام‌ها، مهمانسراها، انبارها و جاهای دیگر، و نیز املاکی را در شام که ارزش درآمد سالانه آن به یک میلیون درهم می‌رسید همه را به بیمارستان وقف کرد تا به مصرف آنجا و گنبد، مدرسه و مکتب‌خانه یتیمان برسد. او امیرعزالدین ایبک افرم صالحی امیر چندار را متصدی

^۱ همان، ص ۲۹-۷۳.

^۲ Pushmann T: A history of medical education. New York, Hafner Publishing Company, Inc. 1966. P.172.

موقوفات کرد و رسیدگی به کارکنان و دیگر مسئولان و نظارت بر آن را در ایام حیات برای خود و پس از آن برای فرزندان خود و پس از ایشان برای حاکم شافعی مذهب مسلمانان مقرر کرد و وقفنامه‌ای برای آن نوشت.^۱

در کتاب مسالک الابصار نیز آمده است که «این بنا بسیار با شکوه بود و آثارش عالی و مخارج بر آن نیز به خاطر بزرگی بنا و فراوانی موقوفات و گستردگی هزینه‌ها و وجود پزشکان گوناگون مانند پزشکان عمومی، چشم پزشکان و جراحان در آن بسیار زیاد بود».

عراق

۱/ بیمارستان عضدی

ساخت بیمارستان عضدی که به فرمان عبدالدوله دیلمی، فرمانروای آل بویه، در شهر بغداد آغاز شد، در سال ۹۸۱ پس از میلاد گشایش یافت. چنین پیداست که عضالدوله نه تنها در مورد عظمت فیزیکی ساختمان بیمارستان و تجهیزات آن بلکه نسبت به کیفیت پزشکان و کارکنان آن توجه فراوانی داشته است. این بیمارستان آموزشی دارای دانشجویان پزشکی^۲ و پزشکانی که آموزش تخصصی خود را می‌گذراندند^۳ بود. بیست و چهار استاد برجسته Consultants attending در رشته جراحی و

^۱ همان، ص ۷۹-۷۲.

^۲ Interns

^۳ Resident

طب داخلی کادر درمانی این بیمارستان را تشکیل می‌دادند.^۱ این بیمارستان تا قرن ۱۳ میلادی پا برجا بود.^۲

به گفته جمال‌الدین قفطی: "چون عضدالدوله فنا خسرو، بیمارستان بغداد را ساخت، پزشکانی که به ۲۴ تن می‌رسید از هر سوی در آنجا فراهم آورد و ابن مندویه اصفهانی، یکی از ایشان بود. در سال ۴۰۸ق، ابونصر شباسی حاجب بزرگ، مولی شرف‌الدوله بن بهاء‌الدوله درگذشت. بهاء‌الدوله او را به سعید ملقب کرده بود. وی صدقات بسیار می‌داد و اموال فراوان در راه خدا وقف کرد که از آن جمله املاک موقوفه او بر بیمارستان بود که از محصولات زراعی و میوه‌ها و خراج، درآمد بسیار داشت."^۳

۲/ بیمارستان واسط

در سال ۴۱۳ق، مؤید‌الملک ابوعلی حسن رحجی، وزیر شرف‌الدوله بن بهاء‌الدوله که سر رشته همه امور خلیفه‌القادر بالله را در عراق در دست داشت، بیمارستانی در واسط بنیاد نهاد و داروها و شربت‌ها و گیاهان فراوان در آن گرد آورد و انبارداران، پزشکان و دیگر کارکنان بیمارستان را در آن منصوب کرد و برای ایشان مقرری معین نمود و موقوفات بسیار برای آن در نظر گرفت.^۴

^۱ الگود، سیریل، تاریخ پزشکی ایران، امیرکبیر، ۱۳۶۵، ص ۲۰۶-۲۰۵.

^۲ Shahine YA: The Arab contribution to medicine. London, 1971, P.10.

^۳ عیسی‌بک، ۱۳۷۱، ص ۱۱۸.

^۴ همان، ص ۱۲۴.